

İCTİHAD TEORİSİ BAĞLAMINDA GAZZÂLÎ'NİN MÜTEKELLİMÎN FIKİH USULÜNÜN GELİŞİMİNE KATKILARI

Dr. Adem YENİDOĞAN*

Özet: Fıkıh usulü tarihinin en önde gelen usulcülerinden ve İslâm ilim geleneğinin her alanıyla ilgili entelektüel bilgi birikimine sahip olan Gazzâlî'nin mütekellimîn fıkıh usulüne katkılarının tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada icthad teorisi bağlamında onun ilklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Burada icthad teorisinin meselelerini ele alışına muhteva ve yöntem açısından bakılan Gazzâlî'nin ne derece özgün olduğu ve kendisinden sonraki usulcüler tarafından takip edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece mütekellimîn metoduyla yazılan en önemli dört eserden birisi kabul edilen Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* adlı eserinin, daha sonra kaleme alınan fıkıh usulü eserlerine doğrudan ya da dolaylı olarak etki ettiği kabulünün icthad teorisi bağlamında doğruluğunun saptanması amaçlanmıştır. İctihad teorisi bağlamında mütekellimîn fıkıh usulüne katkılarının tespit edilmeye çalışıldığı bu makalede Gazzâlî'nin icthadı tanımlama, icthad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırma ve icthad bahislerinin kavramsallaştırılması bakımından katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usulü, Mütekellimîn, İctihad, Gazzâlî.

Gazzali's Contributions To The Development of Tariqah Al-Mutakallimin In The Context of Ijtihad Theory

Abstract: In this study in which has been tried to determine the contributions of Gazali who is one of the most prominent scholars of the history of usul al-fiqh and having intellectual knowledge about all fields of tradition of Islamic science is aimed to reveal his firsts in the context of ijthad theory. It has been tried to determine the originality of Gazali and the fact that he is followed by next scholars in terms of the content and method in the handling of the issues of ijthad theory. Thus, it was aimed to determine the validity of the acceptance of Gazali's book that its name is al-Mostasfa which is one of the four most important books written with the method of Mutakallimin the direct or indirect influence on the books of usul al-fiqh written later on in the context of ijthad theory. In this article in which were determined Gazali's contributions the development of tariqah al-mutakallimin in the context of ijthad theory has been focused on that Gazali has important contributions to the usul al-fiqh in terms of defining ijthad, facilitation in the conditions of the ijthad qualification conceptualization of ijthad issues.

Keywords: Islamic Law, Usul al-fiqh, Mutakallimin, Ijtihad, Gazali.

* Diyanet İşleri Başkanlığı, Vaiz, yenidoganadem@hotmail.com

1. GİRİŞ

Müctehidin şer'î amelî hükümleri tafsilî delillerden çıkarabilmesine yarayan kuralların tümünü ifade eden fıkıh usulünün hemen hemen tüm konularıyla bağlantısı olan ictihad kavramı, bu ilmin en önemli meselelerinden birini oluşturmaktadır. İctihadla ilgili konulara ilk olarak fıkıh usulü ilminin mimarı kabul edilen İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Risâle*'sinde değinilmişse de ictihad teorisinin meselelerinin kavramsallaştırılması sonraki dönemlere rastlamaktadır.¹ Bu bağlamda mantık ilmini şer'î ilimlere dâhil eden ve bu tavrıyla fıkıh usul geleneğinde önemli bir yeri bulunan, sadece döneminin değil, fıkıh usulü tarihinin tamamının önde gelen usulcüler arasında yer alan ve tasavvuf, felsefe, kelam, fıkıh, tefsir, hadis gibi İslâm ilim geleneğinin her alanıyla ilgili entelektüel bilgi birikimine sahip olan² Gazzâlî'nin, (ö. 505/1111) fıkıh usulünü belli bir sistem dâhilinde ele alarak usulü fıkıhın gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli katkılarının bulunduğu düşünülmektedir.³ Dolayısıyla Gazzâlî'nin usulü fikha katkılarının tespit edilmesi ve bu minvaldeki etkilerinin ele alınması gerekmektedir. Şer'î hükmü *semere*; şer'î hükmün kaynaklarını *müsmir*; nasların hükme delalet türlerini *turuku'l-istismâr* ve müctehidi *müstesmir* şeklinde isimlendirerek usulünü sistematize eden Gazzâlî, ictihad faaliyetini *istismâr* olarak isimlendirmiş ve ictihad teorisini *müctehid*, *müctehed fih* ve *ictihad* olmak üzere üç ana başlık altında incelemiştir.⁴

Bu çalışmada Gazzâlî'nin ictihad teorisini ele alışına muhteva ve yöntem açısından bakılmış, onun ne derece özgün olduğu ve kendisinden sonraki usulcüler tarafından ne kadar takip edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece mütekelim'in metoduyla yazılan en önemli dört eserden⁵ birisi kabul edilen Gazzâlî'nin *el-*

1 Fıkıh usulü alanında günümüze ulaşan ilk eser İmâm Şâfiî'nin *Risâle*'si olması ve bu ilmin kurallarını müstakil bir eser halinde ilk defa bir araya getirmesi sebebiyle Şâfiî, fıkıh usulü ilminin kurucusu kabul edilmekteyse de (bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 201; Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-fikh)*, 33; Zeydân, *el-Vecz*, 16.) ilk usul eserinin Ebû Câfer Muhammed el-Bâkır (ö. 110/729), Câfer es-Sâdık (ö. 148/766), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmâm Muhammed (ö. 189/805) tarafından kaleme alındığı da iddia edilmektedir. (bk. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbu'l-fihrist*, 256-258; Serahsî, *el-Usûl*, I, 3; Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî*, s. 60-66; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, II, 228-229.)

2 Gazzâlî'nin İslâm ilim geleneğinin her alanıyla ilgili entelektüel bilgi birikimine sahip olduğunu gösteren çalışmalar için bk. 900. *Vefat Yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası tartışmalı ilmi toplantı*; Kaya, *Gazzâlî Konuşmaları*.

3 Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 526. Fıkıh usulünü belli bir sistem dâhilinde ele alması başta olmak üzere Gazzâlî'nin usulü fikha katkıları için bk. Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, s. 21; Yiğit, *Gazzâlî'nin Usul-i Fikha Katkıları*, 900. *vefat yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası tartışmalı ilmi toplantı*, s. 391-412.

4 bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 18-20; IV, 4; Dönmez, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 512.

5 Kâdi Abdülcebbar'ın, *el-'Umed*, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin, *el-Mu'temed* ve Cüveynî'nin, *el-Burhân*'ı ile Gazzâlî'nin, *el-Müstasfâ*'sı mütekelim'in metoda göre yazılan fıkıh usulü kitaplarının temeli sayılmakta olup sonraki usul eserlerinin pek çoğuna kaynaklık ettiği bilinmektedir. (Apaydın, "el-Müstasfâ", *DİA*, XXXII, 124.)

Müstasfâ adlı eserinin, daha sonra kaleme alınan fıkıh usulü eserlerine doğrudan ya da dolaylı olarak etki ettiği kabulünün ictihad teorisi bağlamında doğruluğunun saptanması amaçlanmıştır. Çünkü VII. (XIII.) yüzyıl sonrası fıkıh usulü kitapları üzerinde önemli tesirleri olan Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-Mahsûl* adlı eserinin mütakellimîn usul geleneğinin dört temel usul eserinden özellikle *el-Müstasfâ* ve *el-Mu'temed* adlı eserlerden yararlanılarak hazırlandığı, Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*'ının da tertip itibarıyla büyük ölçüde *el-Müstasfâ*'dan etkilendiği kabul edilmektedir. İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Ravzatu'n-nâzır* adlı eseri her ne kadar *el-Müstasfâ* gibi dört eksen üzerine düzenlenmemişse de *el-Müstasfâ*'nın muhtasarı mahiyetinde olduğu ifade edilmektedir.⁶ *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* dışında usulü fıkıha dair yazdığı *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, *Şifâu'l-galil*, *Esâsü'l-kıyâs ve Tehzîbü'l-usûl* adlı eserleri de bulunan Gazzâlî'nin bu eserlerinden en önemlisi ve sistematığı açısından en orijinali, "*el-Müstasfâ*" isimli eseridir. Bu eser, onun nihai görüşlerini ortaya koyması sebebiyle diğerleriyle görüş farklılığı bulunduğu takdirde *el-Müstasfâ*'daki görüşlerinin esas alınması gerekmektedir.⁸ Dolayısıyla ictihad teorisi bağlamında fıkıh usulünün gelişimine ne tür katkılarının bulunduğu, onu öncesinden farklı kılan ve sonrasında etki ettiği düşünülen meselelerin neler olduğu, diğer usul eserleri de kullanılmakla birlikte Gazzâlî'nin orijinalliğini ortaya koyması bakımından *el-Müstasfâ* isimli eseri çerçevesinde incelenmiştir.

Araştırmada ele alınan bazı meselelere Gazzâlî öncesi usul eserlerinde de değinildiği görülmekle birlikte Gazzâlî'nin katkısından bahsedilmesi, bu konuların onda daha belirgin ele alınmasından ve sonraki usulcüler tarafından takip edilmesinden kaynaklanmıştır. Örneğin ictihad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırılmayı benimseyenlerin Gazzâlî öncesi de varlığı bilinmekle birlikte bunun Gazzâlî'de daha belirgin olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Gazzâlî öncesi usul eserlerinde delil, delalet, istidlâl ve delilin kısımları gibi mantığa ait konuların yer aldığı görülmekteyse de eserinde mukaddime olarak mantık ilmine yer vermesi sebebiyle mantığı usule sokan kişi kabul edilmesi de bu minvalde kabul edilebilir. Öte yandan bu konulardaki ilklerin bir kısmının Gazzâlî öncesi fukahâ usulcüler tarafından da ele alındığı görülmekteyse de araştırma konusunun mütakellimîn usul geleneğiyle sınırlandırılması sebebiyle bunlar Gazzâlî'nin katkısı olarak sunulmuştur. Dolayısıyla katkı olarak ifade edilen meselelerin ilk olarak Gazzâlî tarafından keşfedildiği ve sonraki usulcüler tarafından kullanıldığı iddiasının maksadı aşacağını belirtmek gerekir. Gazzâlî'nin katkısı olarak sunulan meselelerin temelinde fukahâ usulcülerin etkisinin varlığı ise başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

6 bk. Apaydın, "el-Müstasfâ", *DİA*, XXXII, 125.

7 Gazzâlî'nin bu eseri, H. Yunus Apaydın tarafından "*İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*" (Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994) ismiyle Türkçeye çevrilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır.

8 Apaydın, "el-Müstasfâ", *DİA*, XXXII, 124-126.

2. İCTİHADİ TANIMLAMA BAKIMINDAN KATKILARI

Fıkıh usulü meselelerini ele alışı ve kavramsallaştırma çabaları bakımından ayrı bir yeri bulunduğu düşünülen Gazzâlî'nin ictihad teorisi bağlamında fıkıh usulüne katkılarının başında, önceki usulcülerde görülmeyen "ictihadın lügavî anlamına" ve "tam ictihad kavramına değinmesi" yer almaktadır. Bu noktada Gazzâlî'nin ictihad teorisi bağlamında fıkıh usulüne katkıda bulunduğu ve sonraki usulcülerini etkilediği söylenebilir. Nitekim modern çalışmalarda olduğu şekliyle kavramların önce lügavî daha sonra ıstilahî olarak tanımlanması ve konuların belli bir tasnife göre ele alınması yaklaşımının ictihad teorisi bağlamında mütekellimîn usul eserlerinin ilk örneklerinde tam anlamıyla yer almadığı, bu sürecin ilk olarak Gazzâlî'de başladığı görülmektedir. Öyle ki fıkıh usulü alanında ilk eser olma özelliği taşıyan Şâfiî'nin *Risâle'si* başta olmak üzere mütekellimîn usul geleneğinin dört temel eserinden Gazzâlî'nin *Müstasfâ'sı* haricindeki Kâdî Abdulcabbâr'ın (ö. 415/1025), *el-'Umed*, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044), *el-Mu'temed* ve Cüveynî'nin (ö. 478/1085), *el-Burhân* isimli diğer üç usul eserinde ictihadın sözlük anlamından bahsedilmemiştir.⁹ Gazzâlî, ictihad için *bezlü'l-mechûd* ve *istifrağü'l-vüs'î* kavramlarını kullanarak sözlükte ictihadın; "bir işi yapma hususunda gayret sarf etmek ve tüm gücü sarf etmek" anlamlarına geldiğini belirtmiş ve onun sadece sıkıntı ve meşakkat gerektiren işler için kullanılabileceğini söylemiştir.¹⁰ Gazzâlî öncesinde Şîrâzî (ö. 476/1083) ve Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) de *bezlü'l-mechûd* ve *istifrağü'l-vüs'î* kavramlarını kullanarak ictihadı tanımladıkları görülmekteyse de bunun lügavî anlam değil, terminolojik anlam verilirken kullanıldığı görülmektedir.¹¹ Bahse konu iki ismin usullerini mütekellimîn değil, fukahâ metoduna göre oluşturdukları kabulü¹² de dikkate alındığında, bu konuda Gazzâlî'nin mütekellimîn usul geleneğinde öncü olduğu ve mütekellimîn usul eserlerinde ictihadın lügavî tarifinin verilmesinin onunla başladığı söylenebilir. Gazzâlî'nin ictihadın lügavî anlamını vermesinin katkı olarak sunulması, günümüz çalışmalarında olduğu gibi ictihadın önce lügavî daha sonra terminolojik anlamına değinip sonrasında ictihad bahsinin meselelerini ele almasından kaynaklanmaktadır. Aksi

9 bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 214 vd, 357-399; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 859 vd.; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 4.

10 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 4. (الاجتهاد وهو عبارة عن بذل المجهود واستفراغ الوسع في فعل من الأفعال)

11 Şîrâzî ve Sem'ânî, "bezlü'l-mechûd ve istifrağü'l-vüs'î" kavramlarını kullanarak ictihadı terminolojik açıdan "Şer'î hükmü elde etme hususunda gayret sarf etmek ve tüm gücü harcamak" şeklinde tanımlamışlardır. (bk. Şîrâzî, *el-Lüm'a*, s. 96, 129; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille*, II, 71, 307.)

12 Fıkıh usulü yazma gelenekleri hakkında fikir beyan eden bazı araştırmacılar, klasik anlayışta mütekellimîn oldukları düşünülen birçok ismin yanı sıra Şîrâzî ve Sem'ânî'yi de fukahâ metodunun temsilcilerinden saymaktadırlar. (bk. Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, s. 15; Yiğın, *Fukahâ Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usulü Eserlerinin Temel Özellikleri*, s. 13.

durumda lügatlerde manası bulunan bir kavramın sözlük anlamının verilmesinin katkı olarak sunulmasının imkân dâhilinde olmadığını ifade etmek gerekir.

Fukahâ yöntemine göre telif edilmiş usul eserlerinde ictihadın lügavî anlamına değinilmesinin ise daha erken bir döneme rastladığı söylenebilir. Nitekim Cessâs (ö. 370/981), ictihadın “*amaç edindiği ve araştırdığı hususta müctehidin bütün gayretini sarf etmesi*”¹³ anlamına geldiğini belirterek ictihadın lügavî tanımına yer vermiştir.¹⁴ Debûsî (ö. 430/1039) ve Serahsî (ö. 483/1090) ise kıyası tarif ederken kıyasta bezl-i mechûd ile maksuda ulaşılması sebebiyle kıyasa ictihad da denildiğini¹⁵ söyleyerek ictihadın lügavî anlamına değinmişlerdir. Ancak adı geçen fukahâ usulcüler bahse konu meseleye Gazzâlî gibi sistematik ve ictihad teorisi bağlamında değil, kıyastan bahsederken değinmişlerdir. Cessâs'ın verdiği tanımın ise ictihadın lügavî değil, terim anlamını ortaya koyduğunun söylenmesi kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

Ezcümle Gazzâlî öncesi mütakellimîn usul eserlerinde ictihadın lügavî anlamına rastlamanın imkân dâhilinde olmadığı, fukahâ metoduyla kaleme alınan usul eserlerinde ise bu hususa daha önce değinildiği kabul edilebilirse de bunun günümüz çalışmalarında olduğu şekliyle kavramların önce lügavî daha sonra terminolojik anlamları verilerek ilgili konulara geçilmesi şeklinde olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla günümüz çalışmalarında görülen yaklaşımın ictihad teorisi bağlamında Gazzâlî öncesi mütakellimîn usul eserlerinde yer almadığı, bu durumun Gazzâlî'yle başladığı, Gazzâlî'nin bu hususta ilk olma özelliği taşıdığı ve sonraki usulcüler tarafından takip edildiği ifade edilebilir. Nitekim Râzî, İbn Kudâme ve Âmidî gibi mütakellimîn usul geleneğinin Gazzâlî sonrası önde gelen usulcülerinin yanı sıra memzuc metodu usul eseri vermiş Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330)¹⁶ gibi sonraki Hanefî usulcülerin de benzer yaklaşımı benimsedikleri görülmektedir.¹⁷

13 Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 11.

14 Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, s. 37.

15 Debûsî ve Serahsî'nin kıyas tarifleri için bk. Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 278; Serahsî, *el-Usûl*, II, 143.

16 Fukahâ ve mütakellimîn metodu ayırımına temel teşkil eden eserlerden fukahâ yöntemine örnek gösterilenler Pezdevî öncesindeki eserlerdir. Pezdevî'den sonra ise fukahâ metoduna göre yazma geleneğinin Hanefî usulcüler arasında devam edip etmediği tartışmalıdır. Pezdevî'den sonra bir taraftan kelâmcılığın ağır basan Hanefî usulcülerin ortaya çıkması, diğer taraftan da memzûc metoda rağbetin artması sebebiyle, bu dönemde Hanefî (fukahâ) metodunun varlığını tespit etmek zorlaşmaktadır. Bu bağlamda 8. yüzyıl Hanefî usulcülerinden Abdülazîz el-Buhârî'nin fukahâ veya mütakellimîn usul geleneğinin yanı sıra Hanefî-Maturidî geleneğine ait usul inşa etmeye çalışanlardan ve memzûc metoda göre usul verenlerden sayılamayacağını ifade edenler bulunmaktaysa da (Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 12, 19.) başka mezheplere mensup usulcülerden çokça alıntılar yaptığı dikkate alındığında memzuc metodu usul verenlerden kabul edilmesi kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

17 Gazzâlî sonrası usul eserlerinde ictihadın lügavî tanımının ele alınışı için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 6; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 197; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, VI, 197; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzur*, 190; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3865-3867; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 14.

İctihadın terminolojik tanımının ise Gazzâlî öncesinde Cüveynî tarafından hatta günümüzde kabul gören ve ictihad yollarının tümünü kapsayan bir tarif olmasa da İmâm Şâfiî tarafından yapıldığı görülmekteyse¹⁸ de Şâfiî'nin ictihad faaliyetinin tamamını kıyastan ibaret gören bu yaklaşımı, usulcülerin çoğunluğu tarafından kabul görmemiştir.¹⁹ Kâdî Abdülcebbar ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ise ictihadın lügavî anlamına değinmedikleri gibi terminolojik tanımını da yapmamışlardır.²⁰ Dolayısıyla mütekellimîn usul geleneğinde teknik anlamıyla ictihadı tarif etme girişimlerinin Cüveynî ile başladığı ve ictihadı; *"amaca ulaşmak/maksadı elde etmek için çaba sarf etmektir"*²¹ şeklinde tarif ettiği görülmektedir. Cüveynî'nin tarifinin sonraki usulcüler tarafından genel olarak benimsendiği ve ona benzer ictihad tarifleri yapıldığı görülmektedir.²² Hatta Gazzâlî'nin de ictihadı; *"şer'i hükümleri ilim üzerine elde etme hususunda müctehidin çaba harcamasıdır."*²³ şeklinde hocası Cüveynî'nin tanımına yakın bir şekilde tarif ettiği görülmektedir. Dolayısıyla ictihadın terminolojik tanımında Gazzâlî'nin öncülüğünden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu noktada Gazzâlî'nin ortaya koyduğu yeniliğin önceki usul eserlerinde yer almayan tam ictihad kavramına değinmesi olduğu söylenebilirse de bu husus, "ictihad bahislerinin kavramsallaştırılması bakımından katkıları" başlığında ele alınacaktır.

18 İctihadın lügavî anlamına değinmeyen Şâfiî, karşılaşılan her olayın kesin bir hükmü ya da ona gerçekte bir işaret bulunduğunu, belli bir hüküm varsa ona uyulması, yoksa ictihad yoluyla ona gerçekte bir işaret aranması gerektiğini ifade ettikten sonra *"Bu ictihad da kıyas"*tır diyerek kıyasla ictihadın aynı şeyi ifade ettiğini söyleyerek bir bakıma ictihadı tanımlamıştır. (Şâfiî, *er-Risâle*, 479, 477, md. 1323-1326.) Şâfiî'nin ictihadla kıyası aynı gördüğü şeklindeki bu anlayışın doğru olmadığını ve ictihadı kıyasa indirgemediğini savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Onlara göre Şâfiî, ictihadı kıyastan ibaret görmemiş aksine nassların anlaşılması, yorumlanması ve tatbiki için sarf edilen gayretler gibi kıyas dışında kalan faaliyetleri ictihadın kapsamı içinde değerlendirmiştir. (Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, s. 415; Duman, *Şâfiî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam ve Kapsamı*, s. 150; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, s. 16.)

19 bk. Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 11-12; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, *"eş-Şer'iyyât"*, XVII, 282; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 481, 484; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhit*, V, 11-12; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 17; Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 436.

20 bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII, 355-379; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 370-399.

21 (الاجتهاد فهو تفرغ الوسع في تحصيل المقصود) Cüveynî, *el-Varakât*, s. 31; (بلوغ الغرض) Cüveynî, *el-Kâfiye*, 58.

22 Cüveynî sonrası ictihad tarifleri için bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 4; Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 6; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 197; Urmevî, *et-Tahsil*, II, 281; Karâfi, *Nefâisü'l-usûl*, IX, 3789; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhit*, VI, 197; Merdâvî, *et-Tahbir*, VIII, 3867.

23 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 4.

3. İCTİHAD EHLİYETİNİN ŞARTLARINI KOLAYLAŞTIRMA BAKIMINDAN KATKILARI

Fıkıh usulcülere, hakkında nass bulunmayan meselelerde icthadın ancak ehlinden sadır olabileceğini ortaya koymak için icthad edecek kişide bulunması gereken niteliklere özel önem vermişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s) döneminden itibaren icthad edenlerin bir takım ön şartları yerine getirmiş oldukları yadsınmaz ise de müctehidde bulunması gerekli nitelikleri ortaya koyan ilk usulcünün Ebü'l-Hüseyn el-Basrî olduğu görülmektedir.²⁴ Aslında İmâm Şâfiî'nin de bu hususa değindiği görülmekle birlikte bunları müctehidde değil, kıyas yapacak kişide bulunması gerekli nitelikler olarak sunması²⁵ sebebiyle icthad ehliyetinin şartlarını tespit eden ilk kişi olarak kabul edilmediği söylenebilir.²⁶ Basrî'nin ortaya koyduğu şartların bazı değişikliklerle birlikte usulcüler tarafından tekrar edileceği görülmekteyse de²⁷ usulcülerin konuyla ilgili yaklaşımlarına bakıldığında ileri sürülen şartların her devirde aynı olmadığı ifade edilebilir. Nitekim usulcülerin bir kısmının müctehidde bulunması gerekli şartları sıkı kurallara bağladıkları ve bu kapıyı herkese açmamayı tercih ederek icthad görevini dar bir çerçeveye hasretme eğilimi gösterdikleri,²⁸ diğer bir kısmının ise ortaya konulmuş bu şartları ağır bularak kolaylaştırma yolunu benimsedikleri görülmektedir. Özellikle icthad kapısının kapandığı iddialarının yaygınlaştığı hicri IV. asır sonrasında Cüveynî ve Gazzâlî gibi mükellimîn usulcülerin ortaya koyduğu anlayışta icthad ehliyetinin şartlarında tahfife gitme eğiliminin net bir şekilde görüldüğünü söylemek mümkündür.²⁹ Cüveynî, icthad ehliyetinin şartlarında tahfif anlayışını daha önce benimsemişse de bu hususta en önemli ismin katkıları sebebiyle Gazzâlî olduğu söylenebilir. Nitekim icthad ehliyetini elde edebilmesi için kişide bulunması gerekli şartlarda kolaylaştırma prensibini kabul etme noktasında hocasının tavrını benimseyen Gazzâlî'nin bu hususu daha belirgin ele aldığı ve Cüveynî'nin fiilî olarak ortaya koyduğu bu durumun ilk olarak Gazzâlî'de tahfif olarak isimlendirildiği

24 bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 357.

25 bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 509 vd., md. 1469 vd.; Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, (Umm içinde), IX, 18.

26 Şâfiî'nin söz konusu şartları *Risâle*'nin kıyas değil, istihsân bölümünde incelediğine dikkat çekilen bir araştırmada bunun üzerinde düşünülmesi gereken bir tavır olduğu belirtilmektedir. (bk. Koşum, *İslam Hukuk Tarihinde Kıyasın Oluşum ve Gelişim Süreci*, s. 106.)

27 bk. Cüveynî, *el-Burhân*, II, 869 vd.; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 5 vd.; Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 21 vd.; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 198 vd.; Ebü Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde* V, 1594 vd.; Kelvezânî, *et-Temhid*, IV, 390 vd.; Merdâvî, *et-Tahbir*, VIII, 3867 vd.; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhit*, VI, 199 vd.

28 bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 509 vd., md. 1469 vd.; Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, IX, 18; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 357-359; Cüveynî, *Kitâbu't-telhis*, III, 457-460; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 869-871; Cüveynî, *Giyâsü'l-ümem*, s. 286-293.

29 bk. Cüveynî, *et-Telhis*, III, 458 vd.; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 6 vd.

görülmektedir.³⁰ Kendisinden önceki usulcüler tarafından ileri sürülen ictihad ehliyetinin şartlarında kemmiyet değil, keyfiyet itibarıyla tahfif yolunu benimseyen Gazzâlî'nin öncülük ettiği ictihad ehliyetinin şartlarında tahfife gitme eğilimi sonraki usulcüler tarafından da benimsenmiş, ictihad ehliyetinin şartlarını sıkı kuralara bağlayan anlayıştan uzaklaşarak ictihad mekanizmasının işlevselliğinin devamı sağlanmaya çalışılmıştır.³¹ Cüveynî ile başlayıp Gazzâlî'de daha belirgin hale gelen ve sonraki usulcülerce de benimsenen ictihad ehliyetinin şartlarını kolaylaştırma hususunda âlimler, ahkâmla ilgili nassları bilmenin yeterli oluşu, sünnet, icmâ, furû fıkıh, Arapça gibi ilimlerde uzmanlaşmanın gerekli olmayışı ve sayılan şartların mutlak müctehid için gerekli oluşu gibi konuları nazarı itibara almışlardır.

Önceki usulcülerin Kitap bilgisi şartı Kitab'ın tamamını kapsamakta iken³² Gazzâlî tamamının değil, sayısı kendisine göre beş yüz olan ahkâm ayetlerinin bilinmesinin yeterli olduğunu, bu ayetlerin ezbere bilinmesinin şart olmadığını ve ihtiyaç duyulduğunda ilgili ayetin yerinin biliniyor olmasının yeterli olduğunu³³ söyleyerek tahfif yolunu benimsemiştir. Sonraki mütekellim'in usul eserlerine bakıldığında Gazzâlî'nin bu yaklaşımının onlar tarafından da kabul edildiği, Kitap bilgisiyle ahkâma taalluk eden nassların bilinmesini kastettikleri ve ictihad ehliyetinin şartlarında tahfife gittikleri görülmektedir.³⁴

Fukahâ usulcülerin yaklaşımına bakıldığında nassların hepsini tek tek bilmenin zorunlu olmadığını ve genel olarak bilmenin yeterli olduğunu belirten Cessâs'ın dahi bu hususta konu bakımından sınırlamaya gitmediği³⁵ ve Pezdevî'ye kadar bu meseleye hiç değinilmediği görülmektedir.³⁶ Hanefî-Maturidî geleneğine ait fıkıh usulü inşa etmeye çalışan Semerkandî (ö. 539/1144) ve Lâmişî (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı) gibi isimler ile sonraki Hanefî usulcülerin nasslardan yalnızca ahkâmla ilgili olanların bilinmesini yeterli göyerek ictihad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırma prensibini benimsedikleri görülmektedir.³⁷ Yine bunların

30 bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 6 vd.

31 bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 24; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, V, 1594; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır*, s. 190; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3871; Karâfî, *Şerhu tenkihî'l-fusûl*, s. 343

32 bk. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 509-510, md. 1469; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 357-359; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 869-870.

33 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 6.

34 bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 24; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, V, 1594; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır*, 190; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3871; Karâfî, *Şerhu tenkihî'l-fusûl*, s. 343.

35 bk. Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 274.

36 bk. Pezdevî, *el-Usûl*, IV, 15.

37 bk. Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, S. 752; Lâmişî, *Usûlü'l-fıkıh*, S. 201; Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 300; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyî* II, 475; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl* II, 465; Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teoris*, S. 99. Semerkandî, Lâmişî ve Üsmendî gibi isimlerin Hanefî-Maturidî geleneğine ait fıkıh usulü

bir kısmı Kitap'la Sünnet ayrımı yapmadan diğer bir kısmı ise söz konusu ayrımı yaparak ahkâmla ilgili nassları ezbere bilmenin şart olmadığını ve ihtiyaç halinde elde edebilmenin yeterli olduğunu söylemişlerdir.³⁸

Gazzâlî'nin icthad ehliyetinin şartlarında tahfife gittiği ve kendisinden sonraki usulcülerini etkilediği bir diğer mesele olarak sünnet bilgisi sunulabilir. Müctehidin bilmesi gereken sünnet bilgisini “sened ve metin açısından hadisin durumunu bilmek” olarak ifade eden Gazzâlî'nin hem sened hem metin bilgisi açısından tahfife gittiği görülmektedir. Hadisin sened ve metin açısından araştırılması ya da bilinmesinin icthad ehliyetinin şartlarından olduğunu söyleyen ve ravînin adaletinin uzmanlık, müşahede ve mütevatir haber yoluyla bilinebileceğini belirten Gazzâlî, kendi döneminde bu bilgiye ulaşma vasıtalarının oldukça zor olması sebebiyle bu hususta adaleti bilinen bir imamın ravîyi adil kılmasıyla yetinilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca ona göre ümmet nazarında telakki-i bi'l-kabûle mazhar olmuş hadislerin sened ve metin açısından araştırılmasına da gerek bulunmamaktadır. Müctehidin ahiret vb. meselelerle ilgili hadisleri bilmesinin gerekmediğini, ahkâm hadislerini bilmesinin yeterli olduğunu ve ezbere bilmesinin gereklilik arz etmediğini söyleyen Gazzâlî'ye göre icthad edeceği zaman ahkâm hadislerini toplamada hassasiyet gösteren kaynakların müctehidin yanında bulunması yeterlidir.³⁹

Müctehidin sened ve metin açısından hadis bilgisine sahip olması şartı hususunda kolaylaştırma prensibini benimseyen Gazzâlî'nin, döneminde icthad ehliyetini elde edebilme açısından gerekli şartları yerine getirmenin zorlaştığını isabetle tespit ettiği görülmektedir. Şartları elde edebilmenin zorluğunu tespit etmekle kalmayan Gazzâlî'nin bu hususta tahfife giderek ehline icthad mekanizmasının çalıştırılabilmesi için icthad kapısının sonuna kadar açık olduğunu göstermeye çalıştığı, icthad faaliyetinin dinamizmini korumak amacıyla yaptıklarıyla fıkıh ve usulünün gelişimine katkıda bulunduğu ve sonraki usulcülerini etkilediği

inşa etmeye çalıştıklarını iddia edenlerin yanı sıra (Köksal – Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *DİA*, XLII, 204-205.) bahse konu isimlerin Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi fukahâ mesleğini temsil kabiliyeti yüksek isimlerin kelamla işgal etmemelerinin aksine *Mu'temed'*den etkilendiklerini ve mütakellim tarzı bir usul anlayışı ortaya koyduklarını iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır. (Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 13.) Bahse konu isimler başka mezheplerin usulleriyle Hanefî usulünü bir araya getirmeyi değil, Hanefîlik içinde kendine özgü bir usul yazım tarzı meydana getirmeyi amaçlamaları sebebiyle onları mütakellimîn usul geleneği içinde saymak kanaatimizce doğru değildir. Öte yandan memzuc metodla usul verenler olarak kabul etmenin de isabetli olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla söz konusu isimlerin Köksal ve Dönmez'in tasnif ettiği şekliyle Hanefî-Maturidî geleneğine ait fıkıh usulü inşa etmeye çalıştıklarının kabul edilmesi kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

38 bk. Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 15; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, II, 475; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 524; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 465; Kemâl Kemâlpaşazâde, *Tagyîru't-tenkih*, 226.

39 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 7-8, 13-15.

söylenbilir. Nitekim Cüveynî ile başlayıp Gazzâlî'yle devam eden ictihad ehliyetinin şartlarında tahfife gitme anlayışının sonraki usulcüler tarafından telakki-i bi'l-kabûle mazhar olduğu ve günümüze kadar devam edegeldiği görülmektedir.⁴⁰

Fukahâ usul eserlerine bakıldığında Cessâs ve Pezdevî gibi bu geleneği temsil kabiliyeti yüksek usulcülerin sünnet bilgisi şartında tahfife gittiklerini gösteren herhangi bir bilginin bulunmadığı, bu hususun Hanefî-Maturidî geleneğine ait fıkıh usulü inşa etmeye çalışan isimler ile sonraki Hanefî usulcüler tarafından ele alındığı görülmektedir. Sünnet bilgisi şartını ahkâm hadisleriyle sınırlandıran Hanefî usulcüler,⁴¹ ahkâm hadislerinin sayısının bin iki yüz veya üç bin civarında olduğunu⁴² ve onları ezbere bilmenin şart olmadığını⁴³ belirtmişlerdir. Cerh ve ta'dil konularında ise zaman farkı sebebiyle raviler hakkında doğrudan bilgi edinmenin mümkün olmadığını söyleyip bu konuda güvenilir hadis âlimlerine dayanmanın yeterli olduğunu belirten Hanefî usulcülerin⁴⁴ Gazzâlî'den farklı bir yaklaşım ortaya koymadıklarını söylemek imkân dâhilindedir.

İctihad ehliyetini elde edebilmesi için müctehidin icmâya konu meseleleri bilmesi şart koşulmuşsa da Gazzâlî'nin, müctehidin bu meselelerin tümünü ezber bilmesinin gerekmediğini ve hakkında fetva verdiği meselenin icmâya aykırı olmadığını bilmesinin yeterli olduğunu belirterek bu hususta da kolaylaştırma prensibini tercih ettiği görülmektedir.⁴⁵ Önceki usulcüler uzmanlık derecesinde Arapça bilgisini ictihad ehliyetinin şartlarından saymakta iken önce Cüveynî daha sonra Gazzâlî'nin, müctehidin dilcilerin seviyesine ulaşmasını şart koşmadığı, nassın maksadındaki incelikleri anlayabilecek kadar Arapça bilgisini elde etmenin yeterli olduğu kanaati taşıdıkları görülmektedir.⁴⁶ Sonraki usulcülerin konuyla ilgili benzer yaklaşımları⁴⁷ dikkate alındığında icmâ ve Arapça bilgisi şartında tahfife giden Gazzâlî'nin fıkıh usulünün gelişimine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Arap dili konusunda fukahâ usulcülerin tahfife değinme-

40 Gazzâlî sonrası usulcülerin kabulleri için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 24; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199; Ebû Ya'îla el-Ferrâ, *el-Udde*, V, 1594; Merdâvî, *et-Tahbir*, VIII, 3875.

41 bk. Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 752; Lâmişî, *Usûlü'l-fıkh*, 201; Neseî, *Keşf'ül-esrâr*, II, 300; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, II, 475; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 465.

42 Neseî, *Keşf'ül-esrâr*, II, 300; İbn Abdişekûr, *Müselle mü's-sübût*, II, 405.

43 Abdülaziz el-Buhârî, *Keşf'ül-esrâr*, IV, 15; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, II, 475; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 524; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 465; İbn Kemâl, *Tağyîru't-tenkîh*, s. 226.

44 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, II, 475; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 465.

45 bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 9.

46 bk. Cüveynî, *et-Telhis*, III, 459; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 12.

47 Gazzâlî sonrası usulcülerin konuyla ilgili benzer yaklaşımları için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 24; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199; İbnü's-Sââtî, *Bedü'n-nizâm*, II, 667.

diği, bu yaklaşımın memzuc eser veren sonraki Hanefî usulcülerde ortaya çıktığı görülmekte olup bu hususta ilk olma özelliği taşıyan İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295), doğrudan değilse de dolaylı olarak uzmanlık derecesinde Arapça bilgisinin şart olmadığını belirttiği görülmektedir.⁴⁸

Hükümleri meydana getiren temel kaynakları ve hüküm çıkarma yöntemlerini bilen icthad faaliyetinde bulunabileceğini belirten Gazzâlî, bu şartların detayında tahfif yolunu benimsemiş ve bunların mutlak müctehid/dinin bütün konularında fetva verebilen için gerekli vasıflar olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ İctihad ehliyetiyle ilgili şartlara değindikten sonra bu şartların mutlak müctehid için geçerli olduğunu söyleyen Gazzâlî'nin bununla ne kastettiği noktası ise kapalı kalmıştır. Gazzâlî'nin bizzat kendisi bu kullanımıyla ne kastettiğini açıkça belirtmemişse de kullanım şekli dikkatlice incelendiğinde, Apaydın'ın isabetle belirttiği gibi, mukayyed müctehidin mukabili mutlak müctehidi değil, fıkıhın tamamında icthad edebilecek müctehidi kastettiği söylenebilir.⁵⁰ Dolayısıyla Gazzâlî'nin müctehidde bulunması gerekli şartları ifade ettikten sonra bunların mutlak müctehid için geçerli olduğunu vurgulaması ve bazı konularda icthad edecek müctehidin sayılan şartların hepsine sahip olması gerekmediğini belirtmesi⁵¹ de fıkıh usulüne yaptığı katkılardan bir diğeri olarak ortaya konulabilir. Çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla müctehidde bulunması gerekliliği ifade edilen şartların mutlak müctehid için geçerli olduğu vurgusu ilk olarak Gazzâlî tarafından ileri sürülmüştür. Râzî, sayılan şartların mutlak müctehid için geçerli olduğu yönünde bir ifade kullanmamışsa da bunları elde eden kimsenin icthadda en üst mertebeye ulaşacağını belirterek⁵² bu kabulü anımsatan ifadeler kullanmıştır. Gazzâlî'nin icthad ehliyetiyle ilgili ortaya konulan şartların mutlak müctehid için geçerli olduğu, bazı konularda icthad edecek kişide bu şartların bulunmasının zorunlu olmadığı yönündeki bu yaklaşımı mütakellimîn usulcüler tarafından benimsendiği gibi sonraki Hanefîler tarafından da kabul görmüştür.⁵³

Gazzâlî'nin mutlak müctehid kavramıyla fıkıh usulünün gelişimine katkıda bulunduğu bir diğeri meselenin, müctehidlerin tabakalara ayrılması noktasında olduğu söylenebilir. Nitekim Gazzâlî öncesi usul eserlerine bakıldığında sistematik bir şekilde müctehidleri sınıflandıran ifadeler rastlanılmamaktadır.⁵⁴ Öte

48 bk. İbnü's-Sââtî, , *Bediü'n-nizâm*, II, 667.

49 bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 5, 11-13, 15.

50 bk. Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 439.

51 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 15.

52 Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 25.

53 bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 17.

54 bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 214 vd.; 357-399; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 859 vd.

yandan Gazzâlî'nin bu meseleyi özel bir konu olarak ele aldığını söylemek de mümkün değildir. Fakat icthad ehliyetini elde edebilmesi için müctehidde bulunması gerekli şartları ifade ettikten sonra bunların mutlak müctehid için geçerli olduğunu söylemesinin⁵⁵ müctehidlerin tabakalara ayrılması noktasında sonraki usulcülere öncülük ettiği düşünülebilir.⁵⁶ Gazzâlî'nin konuyla ilgili yaklaşımını inceleyen Hallağ'ın Gazzâlî tarafından mutlak ve mukayyed müctehid olmak üzere iki tabakanın bilindiği kanaatinde olduğu⁵⁷ görülmekteyse de Gazzâlî'nin zihninde varlığı düşünülen bu ayrımın sonraki dönemlerde olduğu gibi bir tasnif olduğunu söylemenin mümkün olmadığı ifade edilebilir. Nitekim daha önce belirtildiği gibi Gazzâlî'nin mutlak müctehid kavramı kullanımıyla fıkıhın tüm konularında icthad edebilen müctehidi kastetmiş olması imkân dâhilindedir.

4. İCTİHAD BAHİSLERİNİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI BAKIMINDAN KATKILARI

İctihad teorisi bağlamında Gazzâlî'nin mütekellimîn fıkıh usulünün gelişimine katkılarında bir diğerinin icthadla ilgili konuların kavramsallaştırılması bağlamında olduğu görülmektedir. Önceki usulcülerde görülmeyen bazı kavramları kullanması ve bu hususta kendisinden sonraki usulcülerini etkilemesi sebebiyle Gazzâlî'nin bu noktada fıkıh usulünün gelişimine önemli katkılarının bulunduğu söylenebilir. Buna göre Gazzâlî'nin ortaya koyduğu kavramlardan biri, daha önce belirtildiği gibi, önceki usul eserlerinde yer almayan tam icthad kavramıdır. Tam icthad kavramını Gazzâlî, "*Müctehidin şer'î hükümleri elde etme hususunda daha fazlasını elde edemeyeceğine dair kendisinde acziyet hissettiği noktaya kadar çaba sarf etmesidir.*"⁵⁸ şeklinde tanımlamaktadır. İbn Kudâme⁵⁹ haricinde mütekellimîn usul geleneğinin sonraki usulcülerini tarafından tam icthad kavramına değinilmediği dikkate alındığında tam icthad kavramı kullanımının mütekellimîn usul geleneğinin genel bir yaklaşımı olduğunun söylenmesi imkân dâhilinde değildir. Fukahâ usul eserlerinde de kullanımı tespit edilemeyen tam icthad kavramına memzuc eser veren sonraki Hanefî usulcülerden Abdülazîz el-Buhârî'nin değindiği görülmektedir.⁶⁰

55 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 15.

56 Gazzâlî sonrası usulcülerin konuyla ilgili yaklaşımları için bk. Âmidi, *el-İhkâm*, IV, 199; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3880-3881; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, VI, 205.

57 Wael b. Hallağ, *Was the Gate of Ijtihad Closed?*, 17.

58 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 4; Gazzâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorumlar Metodolojisi*, II, 315.

59 İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir*, 190.

60 bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 17.

Tam icthad kavramının yanı sıra günümüz usul eserlerinde *el-müctehedü fih*, *mahallü'l-ictihad* ve *mecâlü'l-ictihad* gibi kavramlarla ele alınan icthada konu alan, mütakellimîn usul eserlerinde Gazzâlî'ye kadar müstakil bir konu olarak bu kavramlarla ifade edilmemiştir. Fakat icthad başlığında ve müstakil bir konu olarak değilse de Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve Ebü Ya'lâ el-Ferrâ'nın icthad alanını *el-müctehedü fih*, Cüveynî'nin ise *mahallü'l-ictihad* kavramıyla ifade ettikleri görülmektedir.⁶¹

Gazzâlî, icthadın üçüncü rüknü olarak müstakil bir başlıkta ele aldığı icthad alanını "*el-müctehedü fih*" kavramıyla ifade etmiş ve onu "*Hakkında kat'î delil bulunmayan bütün şer'î hükümler*"⁶² olarak tanımlamıştır. Gazzâlî öncesi mütakellimîn usulcüler ise icthada konu alanı icthadda hata ve isabet tartışmalarına değinirken tespit etmişler, bu hususta herhangi müstakil bir başlık kullanmamışlardır.⁶³ Dolayısıyla tespit edebildiğimiz kadarıyla icthad mahallinin müstakil bir konu olarak ilk defa Gazzâlî tarafından ele alındığı ve "*el-müctehedü fih*" kavramıyla ifade edildiği,⁶⁴ onun bu noktada fıkıh usulünün gelişim ve kavramsallaştırılması sürecine katkıda bulunduğu ve sonraki usulcülerini etkilediği söylenebilir. Gazzâlî sonrası usulcülerin bir kısmının öncekilerin tutumunu devam ettirerek konuyu müstakil olarak ele almadıkları ve "*el-müctehedü fih*" kavramıyla ifade etmedikleri, diğer bir kısmının ise Gazzâlî tarafından ortaya konulan kavramla konuyu müstakil olarak ele aldıkları görülmektedir.⁶⁵ Klasik dönem usul eserlerine bakıldığında konuların sistematik olarak ele alınmadığı, konuya başlık atılıp önce tarifi verilip daha sonra detaylarına inilmediği ve bazı meselelere kendisiyle bağlantılı olduğu düşünülen konular içinde yer verildiği nazarı itibara alındığında, icthada konu alanın önceki usul eserlerinde müstakil olarak ele alınmamasının ve belirli bir kavramla ifade edilmemesinin o dönemin ilim geleneğiyle ilgili olduğu söylenebilir. Bilvesile icthada konu alanı müstakil bir başlıkta incelemesine ve *el-müctehedü fih* kavramıyla ifade etmesine bakıldığında fıkıh usulünün sistematikleştirilmesine ve kavramsal gelişimine Gazzâlî'nin önemli katkılarının bulunduğunu söylemek mümkündür.

İctihadla ilgili konuların kavramsallaştırılması bağlamında Gazzâlî'nin fıkıh usulünün gelişimine bir diğer katkısının icthadın bölünmesi meselesinin ilk ola-

61 bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 62, 63; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 447-449, II, 717; Cüveynî, *et-Telhis*, III, 326; Ebü Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, III, 1023.

62 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 18.

63 bk. Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni*, XVII, 363; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 397; Cüveynî, *et-Telhis*, III, 331-333.

64 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 18.

65 bk. Râzi, *el-Mahsûl*, VI, 27; Karâfi, *Nefâisü'l-usûl*, IX, 3840-3841; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhit*, VI, 227.

rak onun tarafından “tecezzi” kavramıyla isimlendirilmesi olduğu söylenebilir. Nitekim ictihad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırmayı benimsemesi sebebiyle ictihadda tecezzinin mümkün olduğunu kabul eden Gazzâlî'nin, müctehidin İslam fihhının bazı konularında ictihad mertebesini elde edememiş olmasının başka konularda ictihad etmesine engel teşkil etmeyeceğini belirttiği ve bunu tecezzi kavramıyla ifade ettiği görülmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla müctehidin, fihhın bazı konularında ictihad edememesine rağmen bazılarında edebilmesinin caiz olduğunu tecezzi kavramıyla ifade eden ilk usulcü olması sebebiyle Gazzâlî'nin bu hususta da fıkıh usulünün gelişimine ve usul konularının kavramsallaştırılmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Nitekim her ne kadar kendisinden önce Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve çağdaşı Kelvezânî, ictihadın bölünmesini mümkün gördüklerine dair açıklamada bulunmuşlarsa da konuyu tecezzi kavramıyla isimlendirmemişlerdir.⁶⁷

Gazalî'nin ictihadda tecezzi meselesinde kavramsallaştırmanın yanı sıra tecezzinin mahiyetini belirleme noktasında da katkılarının bulunduğu görülmektedir. Nitekim ictihadda tecezzinin gelişim sürecine bakıldığında tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuya değinen ilk usulcünün Ebü'l-Hüseyn el-Basrî olduğu görülmeğe de, el-Basrî'nin meseleyi miras hukukuyla sınırlandırması nazarı itibara alındığında, bununla tam bir tecezziyi kastetmediği anlaşılmaktadır. Kelvezânî'de de aynı kayıtlama söz konusu ise de Gazzâlî, tecezzi meselesine yeni bir perspektif getirmiş ve kavramsallaştırmanın yanı sıra tecezzinin fihhın tüm alanlarında mümkün olduğunu ortaya koymuştur. Gazzâlî'nin meseleyi tecezzi kavramıyla ifade etmesine rağmen çağdaşı Kelvezânî'nin yanı sıra bir diğer Hanbelî mütekellimîn İbn Kudâme, usul eserlerini mütekellimîn usul geleneğinin dört temel eserinden faydalanarak ortaya koyan Râzî ve Âmidî gibi usulcüler de tecezzi kavramına değinmeksizin konuya yer vermişlerdir. Bu durum, adı geçen usulcülerin dönemlerinde sadece belirli konularda ictihad edebilmenin tecezzi kavramıyla ifade edilmesinin yaygınlaşmadığını göstermektedir.⁶⁸

Gazzâlî sonrası önemli birçok usulcünün eserinde yer almayan tecezzi kavramını daha sonra ilk olarak İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) kullanmıştır.⁶⁹ Sonrasında ise Zerkeşî ve Merdâvî (ö. 885/1480) gibi birçok usulcü konuyu bu şekilde

66 bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, IV, 16.

67 bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 359; Kelvezânî, *et-Temhid*, IV, 393.

68 bk. Kelvezânî, *et-Temhid*, IV, 393; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir*, 191; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199-200; Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 25-26.

69 bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtasar*, II, 1205

isimlendirmiştir.⁷⁰ Gazzâlî'de bulunmasına rağmen İbnü'l-Hâcib'e kadar önemli birçok usulcünün eserinde tecezzi kavramının yer almaması ise konunun tecezzi kavramıyla isimlendirilmesi geleneğinin Gazzâlî'den çok sonra kabul edildiğini göstermektedir. Konunun tecezzi kavramıyla ele alınması Gazzâlî'den çok sonra kabul görmüşse de Basrî ve Kelvezânî'nin konuyu miras hukukuyla kayıtlamalarına karşılık Gazzâlî'nin genel anlamda tecezzi fikrini ortaya koymasının kendisinden sonraki usulcülerin geneli tarafından benimsendiği söylenebilir. Her ne kadar onlar konuyu ele alırken miras hukukuyla örneklenmişlerse de böyle bir sınırlandırma yapmamaları sebebiyle Gazzâlî'nin öncülük ettiği ictihadda tecezzi fikrini mutlak anlamda benimsedikleri düşünülebilir.⁷¹

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Mütakellimîn usul geleneğini temsil kabiliyeti yüksek dört temel eserden birinin sahibi olan ve fıkıh usulüne önemli katkıları bulunduğu düşünülen Gazzâlî'nin ictihad teorisi bağlamında mütakellimîn fıkıh usulünün gelişimine katkılarının tespit edildiği bu çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

İctihadla ilgili konulara teorik açıdan ilk olarak fıkıh usulünün kurallarını müstakil bir eser halinde ilk defa bir araya getiren Şâfiî'nin *Risâle*'sinde değinilmişse de birçok mesele gibi ictihad teorisinin kavramsallaştırılması da sonraki dönemlere rastlamaktadır. Bu noktada Gazzâlî'nin fıkıh usulünün gelişimine önemli katkıları ve sonraki usulcüler üzerinde etkileri bulunduğu görülmektedir. Nitekim ictihad teorisi bağlamında mütakellimîn fıkıh usulünün gelişimine katkılarının ele alındığı bu çalışmada Gazzâlî'nin ictihadı tanımlama, ictihad ehliyetinin şartlarını kolaylaştırma ve ictihad teorisinin meselelerinin kavramsallaştırılması bakımından fıkıh usulüne katkılarının bulunduğu tespit edilmiştir. Gazzâlî'nin ictihad teorisinin meselelerini ele alışına bakıldığında özgünlüğünü ortaya koyduğu ve sonraki usulcüler tarafından takip edildiği görülmektedir. Fakat Gazzâlî'nin sonraki usulcüler tarafından doğrudan değil, dolaylı olarak takip edildiğini belirtmenin daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sı üzerine yapılan şerh ve ihtisar sayısının azlığı, zihinlerde bu eserin fıkıh usulünün gelişimine etkisinin bulunmadığı fikrini uyandırabilmektedir. Fakat

70 bk. Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3886; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 205.

71 Gazzâlî sonrası ictihadda tecezzi meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, VI, 25-26; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 199-200; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasar*, II, 1205; Karâfî, *Şerhu tenkîhi'l-fusûl*, 343; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 205, 209; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VIII, 3886; Üsmendi, *Bezlû'n-nazar*, 692; İbnü's-Sââtî, *Bedi'u'n-nizâm*, II, 667; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 17; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 467-468.

Râzî'nin *el-Mahsûl* isimli eserini oluştururken en önemli kaynaklarından birinin *el-Mustasfâ* olması ve Râzî'nin sonraki usulcüler tarafından kaleme alınan eserler üzerindeki etkisi, Gazzâlî'nin mütekellimîn usul geleneğine derin etkilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Konuların belli bir tasnife göre ele alınması sebebiyle fıkıh usulünün sistematikleşmesi sürecindeki etkisi, ictihad teorisi bağlamında Gazzâlî'nin mütekellimîn fıkıh usulüne katkısı olarak sunulacak önemli bilgilerden biridir. Nitekim daha önceki usul eserlerinde görülmeyen mantikî örgüyü Gazzâlî'de yakalamak mümkündür. İctihad faaliyetini istismâr olarak isimlendiren Gazzâlî'nin, ictihad teorisini *müctehid*, *müctehed fih* ve *ictihad* olmak üzere üç ana başlıkta inceleyerek bu hususta hem sistematikliği hem de getirdiği yenilikler itibarıyla mütekellimîn usul geleneğine önemli katkılarda bulunduğu, Râzî ve Zerkeşî gibi önemli usulcülerin bu taksimatı doğrudan kullanması dikkate alındığında sonraki bazı usulcülerini etkilediği görülmektedir.

İctihad teorisi bağlamında Gazzâlî'nin bir diğer katkısı, ictihad ehliyetinin şartlarında tahfife gitmeyi kavramsal çerçeveye kavuşturmasıdır. Her ne kadar ictihad ehliyetinin şartlarını kolaylaştırma, ilk olarak Cüveynî'de görülse de bu hususta onun isimlendirme yapmadığı, Gazzâlî'nin ise ictihad ehliyetinin şartlarında tahfifi benimsemesinin yanı sıra kavramsallaştırma çabasında bulunduğu ve sonraki usulcüler tarafından takip edildiği görülmektedir. İctihad faaliyetinin dinamizmini koruması sebebiyle, ictihad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırma çabasının fikhın gelişimine katkıda bulunduğu söylenebilir. Çünkü ictihad kapısının kapandığı iddialarının yaygınlaştığı bir dönemde ictihad ehliyetinin şartlarında kolaylaştırma çabası göstermenin, bu kapının ehline açık olduğunu göstermeyi ve fikhın donuklaşmasının önüne geçmeyi amaçladığı düşünülebilir.

Gazzâlî'nin ictihad teorisi bağlamında bir diğer katkısı, konuları belirli bir kavramla ifade etmesi ve müstakil bir başlıkta incelemesidir. Nitekim hem ictihad konu alan hem de ictihadın bölünebilirliği meselesi daha önceki usulcüler tarafından ele alınmışsa da, onlar bu meseleleri belli bir kavramla ifade etmemişlerdir. Gazzâlî ise ictihad konu alanı el-müctehedü fih, ictihadın bölünebilirliğini ise tecezzi kavramıyla ifade etmiş ve bu meseleleri müstakil bir başlıkta ele almıştır. Hülâsa fıkıh usulünde Gazzâlî mektebinden bahsetmek mümkün değilse de fıkıh usulünü belirli bir tasnife göre ele alma ve kavramsallaştırma çabaları bakımından sonraki usulcüler üzerinde Gazzâlî'nin etkisinden söz etmek pekâlâ mümkündür.

Kaynakça

- Abdülazîz El-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330), *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, (Pezdevî'nin Usulüyle beraber), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, Beyrut, ts. (Dersaadet: Matbaatü'ş-Şirketi's-Sahâfiyeti'l-Osmaniyye, İstanbul 1308 baskısının yeni basımı).
- Âmidî, Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Salebî, (ö. 631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, I-IV, tahkik ve ta'lik: Abdürrezzâk Afifi, Dâru's-Semüyyi, Riyad 1424/2003.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI, İstanbul 2000.
- _____, "el-Müstasfâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006.
- _____, Gazzâlî ve Fıkıh Usulü, *Gazzâlî Konuşmaları*, Yayına Hazırlayan: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul 2012.
- Başoğlu, Tuncay, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *Usûlü'l-fıkıh = el-Fusûl fi'l-usûl*, I-IV, tahkik: Uceyl Câsim en-Neşemi, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 1994/1414.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nisâbüri (ö. 478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, I-II, tahkik: Abdülazîm Mahmûd ed-Dib, Dâru'l-Vefâ, Beyrut 1999/1420.
- _____, *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, tahkik: Mustafa Hilmî-Fuâd Abdü'l-Mün'im Ahmed, Dâru'd-Da'veti, İskenderiye 1990/1411.
- _____, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, takdîm, tahkik ve ta'lik: Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1979/1399.
- _____, *Kitâbu't-telhîs fi usûli'l-fıkıh*, I-III, tahkik: Abdullâh Cevlem en-Nibâlî-Şübbeyr Ahmed el-Ömerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye 1996/1417.
- _____, el-Varakât, tahkik: Abdüllatif Muhammed el-Abd, b.y., y.y., ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa (ö. 430/1039), *Takvimü'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, takdîm ve tahkik: Halil Muhyiddin Meys, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001/1421.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul 1996.
- Duman, Soner, Şâfiî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam ve Kapsamı, *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, Yıl: 14, S. 42, ss. 149-162.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhab b. İbrâhîm, *el-Fikru'l-usûli*, Dârü'ş-Şürûk, Cidde, 1983/1403.
- Ebû Ya'lâ El-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef (ö. 458/1066), *el-Udde fi usûli'l-fıkıh*, I-V, tahkik, ta'lik ve tahrîc: Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî, Riyad 1990/1410.
- Ebû'l-Hüseyin El-Basrî, Muhammed b. Ali b. Tayyib (ö. 436/1044), *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, I-II, tahkik: Halil el-Meys, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983/1403.
- Esen, Bilal, *Haneî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2010. (Bu tez, *Haneî Usulcülerinde İctihad Teorisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012 olarak basılmıştır.)
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, I-IV, tahkik: Hamza b. Zühayr Hâfız, Şirketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tabâati, Cidde, t.y.

- _____, *el-Müstasfâ "İslam Hukukunda Deliller ve Yorumlar Metodolojisi"* I-II, çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994.
- İbn Abdişşekür, Muhibbullah (ö. 1119/1707), *Müsellemü's-sübût*, (Fevâtihu'r-rahamût içinde), I-II, tashih: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002/1423.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tünisî (ö. 808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn*, I-II, Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rab, Dımeşk 2004/1425.
- İbn Kemâl, Ahmed Semsüddîn Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534), *Tagyîru't-tenkîh fi'l-usûl*, Cemâl Efen-di Matbaası, İstanbul 1308.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1981/1401.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Mâlikî (ö. 646/1249), *Muhtasarü münteha's-sûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, I-II, tahkik: Nezir Hamâdû, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006/1427.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivasî el-İskenderî (ö. 861/1457), *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1351.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995), *Kitâbu'l-fihrist li'n-Nedîm*, tahkik: Rıza Teceddüd, b.y., y.y., ts.
- İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî (ö. 694/1295), *Bedü'n-nizâm: Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, I-II tahkik: Sa'd b. Aziz b. Mehdî es-Sülemî, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1985/1405.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025), *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, "eş-Şer'îyyât", b.y., y.y., ts.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân el-Mısrî (ö. 684/1285), *Nefâisü'l-usûl fi şerhi'l-mahsûl*, I-IX, tahkik: Adil Ahmed Abdülmevcud - Alî Muhammed Muavvaz, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, Mekke 1995/1416.
- _____, *Şerhu tenkîhi'l-fusûl ihtisârî'l-mahsûl fi'l-usûl*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2004/1424.
- Karaman, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975.
- Karlığa, Bekir, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul 1996.
- Kaya, M. Cüneyt, *Gazzâlî Konuşmaları*, Küre Yayınları, İstanbul 2012.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî (ö. 510/1116), *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*, I-IV, tahkik: Müfid Muhammed Ebû Amşe-Muhammed b. Alî b. İbrahim, Dâru'l-Medenî, Cidde, 1985/1406.
- Koşum, Adnan, *İslam Hukuk Tarihinde Kıyasın Oluşum ve Gelişim Süreci*, (Başlangıcından Mezheplerin Teşekkülüne Kadar), Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2010.
- Köksal, A. Cüneyd - DÖNMEZ, İbrahim Kâfî, "Usûl-i Fıkh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012.
- Lâmişî, Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı), *Kitâb fi usûli'l-fıkh*, tahkik: Abdülmecîd Türki, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 885/1480), *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr fi usûli'l-fıkh*, I-VIII, dirâse ve tahkik: Ahmed b. Muhammed es-Serrâh, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2000/1421.

- Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza (ö. 834/1431), *Fusûlü'l-bedâyi fi usûli's-şerâi*, I-II, tahkik: Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz (ö. 885/1480), *Mir'âtü'l-usûl (İzmirî'nin Hâşiyesi ile birlikte)*, I-II, Matbaatü Muhammed el-Bosnevî, İstanbul 1285.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Keşf'ül-esrâr şerhi'l-musannef ale'l-menâr, (Nûru'l-envâr ile birlikte)*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1986/1406.
- Özen, Şükrü, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci, (Baslangıçtan Hicri IV. Asrın Ortalarına Kadar)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim (ö. 482/1089), *Usûlü'l-Pezdevî*, I-IV, (Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'i ile beraber), Dâru'l-Kitâbî'l-Arabiyyi, Beyrut, ts. (Dersaadet: Matbaatü's-Şirketi's-Sahâfiyeti'l-Osmaniyye, İstanbul 1308 baskısının yeni basımı).
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1209), *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, I-VI, tahkik: Tâhâ Câbir, Feyyâz el-Ulvânî, Müessesetü'r-Risâle, b.y., ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temimî el-Mervezî (ö. 489/1096), *Kavâtu'l-edille fi usûli'l-fikh*, I-II, tahkik: Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1999/1419.
- Semerkandî, Ebü Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (ö. 539/1144), *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, tahkik ve ta'lik: Muhammed Zekî Abdilber, Matâbiu'd-Davhati'l-Hadîseti, Katar, 1984/1404.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, I-II, tahkik: Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, Beyrut, 1993/1414.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820), *er-Risâle*, tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- _____, *Cimâu'l-ilm, (Umm içinde)*, I-XI, tahkik: Rif'ât Fevzî Abdülmuttalib, Dâru'l-Vefâ, Mansûre (Mısır), 2001/1422.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- Şîrâzî, Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf (ö. 476/1083), *el-Lûm'a fi usuli'l-fikh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003/1424.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe: İctihadi Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı Tartışması*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2009.
- Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid (ö. 682/1283), *et-Tahsil mine'l-mahsûl*, I-II, tahkik: Abdülhamid Alî Ebü Züneyd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988/1408.
- Üsmendî, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamid b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkandî (ö. 552/1157), *Bezlün-nazar fi'l-usûl*, tahkik: Muhammed Zekî Abdilber, Mektebetü Dari't-Türâs, Kahire, 1992/1412.
- Wael B. Hallaq, Was the Gate of Ijtihad Closed?, *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 16, Issue: 01, March 1984, pp. 3-41.

- YIĞIN, Adem, *Fukahâ Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usulü Eserlerinin Temel Özellikleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.
- YİĞİT, Metin, *Gazzâlî'nin Usul-i Fıkıh Katkıları, 900. vefat yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası tartışmalı ilmi toplantı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- ZERKEŞİ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *el-Bahru'l-muhît*, I-VI, Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1992/1413.
- ZEYDÂN, Abdülkerim, *el-Veciz fî usûli'l-fıkh*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006/1427.
900. *Vefat Yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası tartışmalı ilmi toplantı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.